

Дүйшеев Ж.А., Бердиев А.Т., Ибрагимова М.

МАХМУД КАШГАРИ-БАРСКАНИНИН ТАРБИЯСЫ

Дүйшеев Ж.А., Бердиев А.Т., Ибрагимова М.

ВОСПИТАНИЕ МАХМУДА КАШГАРИ-БАРСКАНИ

Zh. Duisheev, A. Berdiev, M. Ibragimova

THE UPBRINGING OF MAHMUD KASHGARI-BARSKANI

УДК: 323 (57)4

Орто Азиянын Орто кылымдардагы ренессансынын көрүнүктүү өкүлү Махмуд Кашкари-Барскани жана ал тарабынан жазылган «Түрк тилдеринин Сөздүгүнүн» маани-маңызы он кылым өтсө да коомчулук үчүн толук ачыла элек. Аталган чыгарманын өз доорун даңазалаган ажайып тексттери, согуш жана тынчтыктын ар кыл өңүтү, коомдук түзүмү, тиричилиги, өзгөчө дидактикалык баалуулугу изилдөөгө муктаж. Мында кездешкен тарбиялык маанидеги маңыздуу макал-лакаптардын басымдуу бөлүгү эл арасына сиңип кеткени менен анын тарыхый негизи кайда жаткандыгына эми көңүл буруп жатабыз. Бул макалабызда жогоруда белгиленгендей, турмуштун түрдүү салааларына ылайык дидактикалык мааниси бар маалыматтарды маани-маңызына, коомдогу колдонулуу чөйрөсүнө карап, түрлөргө (аскердик, медициналык, тарбиялык, адамгерчилик ж.б.у.с.) бөлүштүрүп берүүгө аракет кылдык.

Негизги сөздөр: тарых, доор, тарбия, аскердик медицина, инсан, адамгерчилик, дидактика.

Значение «Словаря тюркских языков», написанного известным мыслителем Средней Азии эпохи средневековья и Ренессанса Махмудом Кашкари-Барскани, общественности не раскрыто полностью. Замечательные тексты этого произведения, прославляющие его время, различные аспекты войны и мира, социальной структуры, жизни и особенно его дидактическую ценность, нуждаются в изучении. Хотя люди усвоили большинство важных образовательных пословиц, теперь мы обращаем внимание на их историческую основу. Замечательные тексты этого произведения, прославляющие его время, различные аспекты войны и мира, социальной структуры, жизни и особенно его дидактическую ценность, нуждаются в изучении. Хотя люди усвоили большинство важных образовательных пословиц, теперь мы обращаем внимание на их историческую основу.

Ключевые слова: история, эпоха, воспитание, военная медицина, личность, человечество, дидактика.

The meaning of the «Dictionary of Turkic languages» written by Mahmud Kashkari-Barskani has not been fully disclosed to the public. Different aspects of this work, especially its didactic value, need to be studied. Although the vast majority of proverbs and nicknames of educational significance are popular, we are now focusing on where their historical basis lies. As noted above in this article, we have tried to categorize didactic information according to its meaning, scope, and application in different areas of life. Whatever in this article, we have tried to categorize didactic information according to its meaning, scope and application in different areas (military, medical, humanity, personality) of life.

Key words: history, epoch, education, military medicine, personality, humanity, didactics.

Чыгыштагы кайра жаралуу доорунда, Борбордук Азиядагы маданият менен руханий дүйнөнүн, дегеле адамзат цивилизациясынын өсүп өнүгүүсүнө жана мамлекетти изгиликтүү башкарууга чоң таасир тийгизгендердин ичинен азыркы Кыргызстандын аймагынан чыккан Жусуп Баласагындын сырткары Махмуд Кашгари да болгон. Албетте, бул эки аалым тең орто кылымдагы Борбордук Азияда маданияттын ишмерлери, акылман ойчул, агартуучу, энциклопедист катары тарыхта «Чыгыштагы кайра жаралуу доору» деп аталган, Европадан төрт жүз жыл мурдакы тарыхый мезгилде калыптанган доордун башатында турушкандыгын тарых өзү тастыктап келгендиги далил» [8, 406]. Жалпы түрк тилдүү элдин окумуштуусу Махмуд ибн Хусейин аль-Кашгари (1008-1075) тууралуу токтолсок, бул инсан-акылман ойчул, түрколог-диалектолог, этнограф, географ, тилчи-энциклопедист катары өзүнүн «Диван лугат ат-Турк» же болбосо кыргызча тагыраак айтканда «Түркий тилдер сөз жыйнагы» аттуу илимий эмгеги менен дүйнөдө даңктуу орунду ээлейт. Тарыхый маалыматтарга Караганда бул окумуштуу азыркы Кыргызстандын аймагынындагы Ысык-Көлдүн түштүк-чыгыш жээгинде жайгашкан орто кылымдагы Барсхан калаасында карахандык ак сөөктөрдүн үй-бүлөсүндө төрөлүп, ошол мезгилде Чыгыштагы илим менен билимдин очогу болуп эсептелген Кашгар, андан кийин Бухара, Самарканд, Нишапур жана Багдад шаарларында билим алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон.

Бул тууралуу окумуштуу тарыхчы Өмүркул Караев мындай деп эскерет: «Түрколог, тарыхчы, географ жана этнограф Махмуд Хусейин уулунун атасы Хусейин Мухаммед уулу Ысык-Көлдүн түштүк жээгиндеги Барсхан калаасынын бийлик ээси болгон. Анын уулу Махмуд Кашкар, Багдат шаарларынан билим алган, ошондуктан «Кашгари» деген ныспасы бар» [8, 406]. Ошентип, билим менен илимге карай алгачкы кадамын Кашгар шаарынан баштаган Барсхандык Махмуд, Махмуд Кашгари – тагыраак айтканда Кашгарлык Махмуд деген ысым менен ошол кездеги илимий чөйрөгө кеңири танымал болот. Ал өзү түпкү тегинен Барскандык түрк элинен чыккан дөөлөттүү инсандардын урпактарынан болгондугун белгилеп, анын атасы

Хусейин Мухаммед уулу Барсхан калаасынын бийлик ээси болгондугун, чоң атасы Мухаммед (Махмуд бин Хусейн бин Мухаммед) жана анын ататеги караханий дөөлөтүндө мамлекеттик таасирдүү ак сөөк инсандардан экендигин мындай деп билдир менен тастыктайт: «Мен өзүм алардын (түрктөрдүн) тили өткүр чеченинен, айтары ачык жетигинен, көөдөнү эң тетигинен, найзасы таамай эптүүсүнөн болуум менен бирге...» [2, 122].

Албетте, илим-билимге жетишүү үчүн ошол доордогу илим-билимдин очогу болгон ири калааларда билим алуу, андан кийин илимпоздук кылып дүйнө кыдыруу, коомдо кандайдыр бир социалдык жактан ээлеген орду бар, жогорку деңгээлде турган мартабалуу адамдардын гана энчиси болгондугун тарых өзү далилдеп келе жатпайбы. Анын үстүнө окумуштуунун Караханийлердин бийлик ээлери жана алардын мамлекеттик түзүлүшү менен хан сарайындагылардын салт санаалары тууралуу жазып калтыргандары, караханий династиясына тууганчылыгы бар экендине да шек келтирбейт. Андан сырткары, аалымдын жогорку даражадагы билимдүүлүгү, араб жана фарси тилдерин жакшы өздөштүрө билүүсү көп нерсени далилдеп, анын өзүнүн коомдун элиталык катмарынан чыккандыгына толук күбөлөндүрүп турат. Мунун бирден бир далили, анын өз доорундагы түрк калктарынын бай энциклопедиялык сөз жыйнагын түзүүгө толук даяр жана татыктуу инсан болгондугунда.

Дидактика түшүнүгүнүн түпкү мааниси тарбия жана окутууну туюндуруп, педагогиканын маанилүү бөлүгүн ээлейт [1, 167] эмеспи. Ата-бабаларыбыздын рухий салтынын өнүгүшүндө, урпактарга жеткирилип берилишинде жазуу-сызуу менен кошо эле элдик оозеки чыгармачылык кеңири тажрыйбаланып келгендиги маалым. Бир кездерде: «Бул китеп эмес, Түркстан өлкөсү. Түркстан түгүл - бүткүл дүйнө!» [2,8] - деп, көтөрүнкү пафосто адилеттүү көкөлөтө айтылган Махмуд Кашгаринин «Диваны» да кылымдарды кыйырган таланттуу элибиздин рухунун туундусу. «Диван» дидактикалык өңүттөн караганда, чынында эле, макал-лакаптардын кени. Мында доорго байланыштуу согуш, медицина, социология, саясат сыяктуу маселелери арбын чагылдырылып, өз мезгилинин кебете-кешпирин ачып берет. Эл тарабынан жаралган ошол оозеки чыгармачылыктын тарбиялык маанилүүсү да, таасирдүүсү да дидактикалык жанр же макал-лакаптар. Тарбия назариятында көптөгөн кылымдар бою тажрыйбаланып келе жаткан макал-лакаптар, санат-насааттар бабабыз Махмуд Кашкаринин «Диванында» байма-бай кездешет. Бул оюбузду бекемдеп, академик А.Акматалиев: «Махмуддун «Сөздүгүндөгү» дидактикалык мүнөздөгү насыят, осуят, терме ырлары Асан кайгы, Токтогул ырчы,

Калыгул, Арстанбек, Жеңижок, Барпы, Молдо Кылыч, Тоголок Молдо ж.б. чыгармачылыктары менен үндөшүп жаткан жокпу?! Биз «Сөздүктөн» мындай саптарды окуйбуз:

Ук, эне-атаны,
Сөздөрүн кадырла.
Мал-мүлкүң көбөйсө,
Бой көтөрүп кутурба.
Такыр айтпа суук сөз,
Кара ниет, жүзсүз саранга,
Жагымдуу, ак көңүл бол,
Калсын атың көп жылга.
Жолдошунду урмат кыл,
Башкаларга жүздөнбө.
Багалбастан тоокту,
Куш багам деп сүйлөбө.

Мына бул саптардын маанилерин кыргыз эл ырчыларынан жолуктурууга болобу?! Болот! Демек, «Сөздүктү» кийинки жалпы чыгармачыл адамдарга белгилүү бир таалим-тарбия берүүчү көркөм ориентир катары бааласак жаңылышпайбыз» [3, 17-18-бб.], - деп жазат.

Бул макалабызда жогоруда белгиленгендей, турмуштун түрдүү салааларына ылайык дидактикалык мааниси бар маалыматтарды маанимаңызына, коомдогу колдонулуу чөйрөсүнө карап, түрлөргө бөлүштүрүп берүүгө аракет кылдык.

Аскердик маанидеги сергектикке, сактыкка нускаган макал-лакаптар:

1. Ым билсе ер өлмөс (Ым билсе, эр өлбөс) [3, 111-б.]. Мындагы «Ым» сөзү азыркы «пароль» түшүнүгүн билдирет. Котормочулар тарабынан «түн ичинде эки киши учурашса, биринен бири ым сурайт, тиги ымды билсе өз киши болуп эсептелинет, а билбесе чабуулга учурайт», - деп түшүндүрүлөт [3, 111];

2. Алп йагыда, алчак чогыда (Алп урушта, жоош жаңжалда билинер) [3, 115]. Мында «алчак» - тил алчаак, жоош деген менен маанилеш;

3. Тилкү өз инге үрсө, узуз болор (түлкү өз ийнине үрсө, котур болор) [3, 137]. Мааниси: өз элин жамандабоо керек, же «суу ичкен кудукка түкүрбөө» керектигин айтат;

4. Үркүн. Душман коркунучунан элдин үркүшү. Үрккөн эл коргондорго, жашынуу мүмкүн болгон жерлерге кирип, өздөрүн далдоого алышат [3, 225];

5. Арпасыз ат ашумас аркасыз алп черик сайбас. Арпасыз ат ашуу аша албайт, аркасыз (жардамсыз) алп черик (аскер - Д.Ж.) сайбас [3, 249]. Макал кеңешип, даярданып жүрүүгө үндөйт;

6. Кичик болсун жоону жерүү жарабас, Эскербестен койсоң аны элиң алат [4,60]. Душманды танаар албай коюу болбостугун айтат;

7. Кылычты дат басса, иш бузулат. Адам даттанса, эти бузулат [4, 131]. Кишинин дайыма аскердик калыпта (формада) болуу керектигин айтат;

8. Канды кан менен жуубас [4, 138]. Согушту согуш менен токтотуу мүмкүн эместиги айтылат;

9. Тулум унутса кулун болор, тулум унутса булун болор [3, 395] - курал даяр турса, кулун болор. Курал унутта калса туткун болор. Душманга каршы даяр туруу керектигин нускайт;

10. Үркүнч болуп үркүлди [3, 449]. Үркүндөн эл аябай үркүдү, ар тарапка качышты;

11. Бу көк кирсун, кызыл чыксун [3,631]. Берген антты же келишимди бузса, бул көк темир (кылыч) кирсин, канга боёлуп, кызыл болуп чыксын деген ант.

Инсанды туура жолго нускап турган макал-лакаптар:

1. Ермагүге ешик арт болор (эринчээкке эшик арт) [3, 117]. Эринчээк, жалкоого босого (иреге же астана) да ашуу көрүнөт деген мааниде;

2. От тесе агыз күймес (от дегенден ооз күйбөйт) [3, 119]. Айтып алып артынан кечирим сураган кишиге карата айтылат;

3. Алгыл үгүт мендин угул ардем тиле, буйда улуг билге болуп, билгиң ула (алгын үгүт менден уул (ум) ар-намыс (адеп-ахлак) тиле, Элде улук билге (билерман) болуп билиминди ула. - Эй уулум! Менден үгүт насаат ал, адептүүлүктү тиле, эл арасында улуу аалым болуп, билиминди улантып тарат.) [3, 131];

4. Ашыч айур түбүм алтун. Камыч айур мен кайда мен (казан айтаар: түбүм алтын, чөмүч айтаар мен кайдамын). Макал өзүн таанып билгендердин алдында мактанган кишиге карата айтылат [3, 131];

5. Өгүз азагы болгынча бузагы башы болса ыйк (Өгүздүн буту болгуча, музоонун башы болсо ыйк (жакшы) [3,143]. Мунун мааниси бирөөгө көз каранды болгондон эркин болгон дурус экендигин насааттайт;

6. Тириг есен болса таң үкүш көрөр (тирүү эсен болсо, таң калаарлык көп (нерсе) көрөр) [3,147]. «Саргарта жортсоң кызарта бөртөсүн» же сабырдуу болууга чакырат;

7. Авчи нече ал билсе азыг анча йол билер (аңчы канча айла билсе, аюу да ошончо жол билер) [3, 149]. «Өзүңдү эр ойлосон, башканы шер ойло» маанисинде;

8. Улуг лукуг болса сен езгү кылып, болгыл кишиге беклер катын йакшы улан (Улуулуку (туш) болсо (сага эгер), сен жакшылык кылып, Болгун киши бектердин катарында жакшы улан) [3, 151]. Мартабага жеткенден кийин бектердин катарында татыктуу мүчө болууну, алардын арасын жакшы ысым менен толуктоону нускайт;

9. Агылда углак тугса арыкта оты өнөр (короодо улак туулса, арыкта оту (чөбү) (улак үчүн) өнөөр) [3, 153]. Жараткан «улакты шыбагасы (насиби) менен кошо жараткан», же «ар ким өз ырыскысы менен» дегенди билдирет;

10. Сартның азуку арыг болса йол үзе йер - (сарттын (соодагердин) азыгы аруу (таза) болсо, жол үстүндө жээр) [3, 155]. Котормочулар тарабынан бул макал: «өзүн таза жана туура деп көкүрөгүн каккан, бирок сөзүнүн мүдөөсүнө чыга албаган кишилерге карата айтылган» [3, 155] деп жазылат. Бирок мында макалга ылайык «тапканың адал болсо көчөдө же» деген, ак мээнет менен табылган тамак тууралуу сөз болгон деп болжолдойбуз;

11. Улук йагыры угулка калыр (Аттын жонундагы жоору уулга (мураска) калаар) [3, 157]. Мында мингичтин жоору бат айыкпагандагы айтылат;

12. Күнде ерүк йок, бекте кыйык йок (күндө жарык (жарылган жер-жарака - Ж.Д.) жок, бекте кыйык (айнуу) жок) [3, 161]. Мында бектердин «бир сөздүү» болушу айтылат;

13. Ерик ерини йаглыг ермеги башы канлыг (эмгекчилдин эрини майлуу, эринчээктин башы кандуу) [3, 161]. Ерик-эмгекчил. Макалда эмгек кылсаң май чайнайсың, жалкоо болсоң төбөңдөн камчы кетпей тургандыгы нускалат;

14. Ерсек ерге текмес. Евек ерге текмес – эрсиреген эрге тийбес, шашкалак үйгө жетпес [3, 217]. Шашпастыкка насаат айтат;

15. Курдашың менен ынак болгун, башканы ыйык тутпа, Жоош тоогунду бек тут, кыргоол кармоого убараланба [4, 79]. Мүйүздүү болом деп кулагыңан ажыраба деген мааниде;

16. Эгер келсе оорчулук, Чыдагын да сабыр кыл. Мезгил ишин билип тур, Ага анда алдырба [4, 94]. Түрдүү кыйынчылыктарда сабырдуу болууга чакырат;

17. Уулум, сага адеп-ахлакты мурас калтырамын, Билге эрди тап да, андан пайда тапкын [4, 107]. Билимдүү кишини устат катары тутуу керектигин айтат;

18. Суу ичирбеске сүт бер [4, 117]. Таш менен урганды аш менен ур деген мааниде;

19. Эккенде эсеп болсо, оргондо талаш болбос [4,122];

20. Төө силкинсе, эшекке жүк чыгар [4, 131]. Макал майдага эмес чоң ишке бел байлоо керектигин нускайт;

21. Бозо болбой туруп сирке (уксус - Д.Ж.) болбо [4, 137]. Жаш болуп туруп, карыларды туураба дегенди нускайт;

22. Күмүштү күнгө койсо, алтын өзүнөн-өзү келет. Бул макал максатка жетүү үчүн дүнүйөсүн аябай сарптоого үндөп айтылат [5, 160];

23. Болор музоо өгүздөр арасында белгилүү. Келечегинен көптү үмүттөндүргөн чыйрак жана ийкемдүү жигиттер тууралуу ушундай айтылат [5, 436];

24. Эмгектенбей туруу жок, анда тозок. Жакшылыгын көргөзбөй дүйнө өтөт. Бул жашоодо эмгектенбей туруу эч мүмкүн эмес, анда жакшылык көрбөй туруп, адам дүнүйөдөн өтүп кетет [5, 357];

25. Кылыкты билсе – кызыл киер, жагынганды билсе жашыл киер. Бул аялдар тууралуу макалдардын бири, аны жакшы нерселерге умтулуу менен, жагымдуу мамиле түзө билүүгө кеңеш катары келтирет [5, 337];

26. Жууркандан артык сунулса аяк үшүр. Өз чамана карап иш кыл деген маанидеги макал [6, 106].

Меймандостукту даңазалаган (же табалаган) макал-лакаптар:

1. Көркүлүг тонуг өзүңгө, татлыг ашыг озынка. Туткыл конок агырлыг, йазсун чавың бозунка (Көрктүү тонун өзүңө, Таттуу ашың өзгөгө. Туткан конок сыйлагын, Жайсын атыңды элиң) [3, 121]. Макал меймандос болууга нускайт;

2. Агыз ийсе көз уйазур(ооз жесе, көз уялаар) [3,137]. «Жеген ооз уялат» деген, бирөөнүн тамагын жеп, карыздар болгонду билдирет;

3. Анук отру тутса йокка санмас (даяр (үйдө бар нерсени) алдыга (дасторконго) койсо, жокко саналбас (жаман коноктоду деп эсептелбес) [3, 157]. Макал конокту колунда болгон тамагы менен күтүп алууга үндөйт. Ашың болгуча, кашың болсун дегенди туюнтат;

4. Барды эрен конок көрүп кутка сакар, кылды явуз уйук көрүп евни йыкар. Эрлер кетти конок көрсө, кутка болоор, калды начар караан көрсө, үйүн жыгар. Конок келсе, аны кут, береке санагандар өлүп кетти, жолдон бир караан көрсө, конок келип калбасын деп боз үйүн чечип көчө турган жамандар калды [4, 15].

Медицина, дабалоо багытындагы насааттар:

1. Екир болсо ер өлмас(егир болсо ер өлбөс). Екир-ич оорусуна дабаа болуучу бир өсүмдүктүн тамыры. Жанына егир ала жүргөн адам ич оорусунан өлбөйт, анткени ичи ооруган адам аны жесе айыгат. Макалдын мааниси – «ар иштин алдын алуу керек» [3, 135];

2. Еркеч эти эм болоор, ечкү эти йел болор – эркеч (бир кар баскан теке) эти эм (дары) болор, эчкинин эти жел болот[3, 203]. Бул азыркы күндө да эл арасында, диетологияда жигердүү колдонулуп келет.

«Диванга» тарбиялык өңүттөн үнүлгөндө анын сыры, ар түркүн тараптары өз изилдөөчүлөрүн күтүп жаткандай туюлду. Демек, андагы катылып жаткан элдик педагогика, социолингвистика, этнология, тарых, көркөм сөз берметтери жана алардын маанилери изилденип, коомдук тарбияга өз салымын кошот деген ийги тилектебиз.

Адабияттар:

1. Словарь иностранных слов. - М., 1988.
2. Т.К. Чоротегин. Махмуд Кашгари (Барскани) жана анын «Дивану лугати ат-Түрк» сөз жыйнагы (1072-1077). - Б., Кыргызстан, 1997.
3. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү. - Б., 2011.
4. Махмуд Кашгари: ырлар, макалдар, уламыштар жана тил теориясы. Которгон жана түзгөн: Оморов А. - Жалал-Абад, 2016.
5. Махмут Кашгари. Дивану лугати-т түрк. I том. - Жалал-Абад, 2016.
6. Махмут Кашгари. Дивану лугати-т түрк. II том. Жалал-Абад, 2016.
7. Кыргызча-орусча сөздүк. - Б., 1999.
8. Кусейин Исаев. Кыргыз таануу маселелери. Бишкек, 2012.
9. Токтогулова Г.Т. Просветительские идеи в произведении Махмуда Кашгари. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2015. №. 12. - С. 193-196.